

Вивчення історичного роману Миколи Вінграновського "Северин Наливайко" в школі

Світлана Жила,
доктор педагогічних наук
Чернівці

У статті проаналізовано історичну основу і художні особливості роману Миколи Вінграновського "Северин Наливайко", запропоновано методичні рекомендації для вивчення твору на уроках української літератури.

Ключові слова: історичний роман, батальні картини, художній міф.

*"Наливайко" Миколи Вінграновського —
принципово нове і новаторське явище,
досі не знане не лише в українській,
а й взагалі в сучасній історичній романістиці.*
Іван Дзюба

*Цей поет і чарівник слова зі своєю лірикою
і "Наливайком" є гордістю України.*
Станіслав Бондаренко

П.Буаст стверджував, що історичні романи народилися від істини, з'валтованої брехнею. Подібне відбулося й у Миколи Вінграновського, який творив свого "Северина Наливайка" з нагальної душевної потреби осмислити й неупереджено поглянути на селянського гетьмана України як особистість національної історії.

Митець відчував, що до самостійної держави ми прийдемо з великими прогалинами у власній історичній свідомості. І протягом 1986—1992 років писав роман, що став окрасою нашої історичної прози. Ім'я Северина Наливайка як українського патріота й полководця було окутане густим намулом брудних і безпідставних міфів. Тіні й тьма оповивають діяння селянського гетьмана.

Відомо, що Северин Наливайко навчався у всесвітньо відомій Острозькій академії, був освіченим і шляхетним, козакував на Січі, де вважався одним із найкращих гармашів. Характеризувався як правдолюбний, впевнений, витривалий, сміливий, мужній. Це був тип державного мужа, аристократа, полководця. До всього ж вивищувався над іншими й своєю надзвичайною вродою.

Служив сотником у князя Костянтина Острозького. 1594 року залишив княжий двір, організував повстання, під його керунком нищилися польські магнати. Наливайко за два роки самостійної діяльності стримано поводив себе щодо колишнього свого господаря Костянтина Острозького, хоча князь і скаржився на селянського гетьмана. Схоже, що Северин Наливайко і Костянтин Острозький були пов'язані поміж собою низкою взаємних послуг, зокрема й релігійного характеру (гетьман тероризував ту шляхту, яка була причетна до справи укладення релігійної унії в Україні). Крім того, в князя працював священником рідний брат Северина Наливайка — Дем'ян і багато друзів серед військових, які цінували гетьмана. Можливо, між князем і селянським гетьманом були і якісь стратегічні до-

мовленості, адже обидва вони були проти гвалтовного покатоличення України, а князь Костянтин Острозький за це навіть погрожував королю війною.

Наливайко здійснив кілька походів і рейдів у різні країни. Писав Северин Наливайко листа до польського короля Сигізмунда III, в якому просив виділити йому і війську територію між Бугом і Дністром, а за це обіцяв оберігати Річ Посполиту від татар, турків і москвітів. У цьому листі козацький гетьман виявив себе як чудовий стратег і політик. Справді, створення козацької заслони України від Дніпра до Дністра перегородило б шляхи наступу татар; слушною виявилася порада Наливайка витратити гроші на захист порубіжжя, а не на відкуп від татар.

Війна, яку вів Наливайко, була небезпечною для Речі Посполитої, і вона кинула проти повстанців усі свої сили. Загальне командування каральною операцією було доручено гетьману Станіславу Жолкевському. Наливайківцям надіслано наказ скласти зброю, але вони воювали проти численних польських військ. Жолкевський проводив так звану "дипломатичну диверсію": листувався з різними козацькими ватажками: Матвієм Шаулою, Григорієм Лободою, Сашком Федоровичем і Северином Наливайком, розсварюючи їх поміж собою.

Під Білою Церквою відбувся жорстокий бій між козаками і каральними військами Жолкевського, які не змогли розірвати вози, що оточували табір. Козацьке військо переправилося через Дніпро й рушило на Полтавщину. До Жолкевського прибували й прибували нові війська. Повстанців було оточено на Солониці поблизу Лубен. Між козаками розпочалися чвари; одні пропонували здатися, щоб порятувати жінок і дітей, яких було багато в таборі, а інші радили боротися до кінця. Виснажені двотижневою облогою, козаки розпочали переговори з Жолкевським і видали Наливайка й полковників шляхті, щоб та зберегла життя всім іншим. Поляки пообіцяли дотриматися цієї угоди, але коли козаки склали зброю, порушили її. Польські жовніри посікли в козацькому таборі кілька тисяч беззахисних жінок, дітей і роззброєних козаків.

Як відомо, в Україні багато було і є таких, хто хотів знищити її історію, стерти з пам'яті народу цей світлий образ.

Скажімо, журналіст Сергій Дзюба у 2007 році дозволяє собі писати про Северина Наливайка: "Коли вже його оточили і він був напередодні загибелі, поряд власне повстання підняли селяни. І надіслали свої

представників до Северина Наливайка, запропонувавши допомогу. Він наказав відрізати їм носи та вуха: "бидло не має права рівняти себе з лицарями" [3, с.201].

Сергій Дзюба очевидно користувався якимись матеріалами, які потрапили до його рук. Можливо, це була книга Пантелеймона Куліша "Отпадение Малороссии от Польши", в якій автор говорить, що "наливайківці ... одинадцять чоловікам обрізали вуха" [4, с.87], але в цьому творі неісторичною є позиція козакофоба П.Куліша, який розглядає козацтво як руйнівну антикультурну силу. Журналіст С.Дзюба приписує повстанцям насильства шляхтичів, бо насправді це зробили князь Петро Вороницький і шляхтич Олександр Гулевич [5, с.93—94, 97—98].

Сергієві Дзюбі треба бути обачнішим і йти за логікою історичних фактів. Адже відомо, що військо Наливайка — це справжня "збиранина" — шляхтичі, бояри, міщани, слуги, селяни-втікачі. Не випадково Наливайка називали селянським гетьманом. Не міг наказувати відрізати носи і вуха селянам ватажок війська, переповненого простолюдом. Історики довели, що наливайківці в основному були бідняками — козацькою голотою і втікачами-переселенцями.

Але й наші поважні історики почасти невинувато занижували виміри цієї легендарної особистості української історії. Наприклад, Володимир Антонович у загальному захоплюючій і яскравій розповіді про славетну історію Запорозької Січі "Про козацькі часи на Україні", пишучи про Северина Наливайка, титулує його "ватажком волоцюг", що грабували на власну користь і стверджує: "трудно відносити наливайківську революцію до справжнього народного діла" [6, с.62—63].

Пантелеймона Куліша дії селянського гетьмана лякали своєю стихійністю, "дикою анархією": "... раптом натовп ... заявляє про якийсь інший порядок, заснований на іншому принципі, і заявляє насамперед безпосередньо, розоренням сільського господарства, спустошенням панських домів" [7, с.139].

Історик Михайло Голубець у "Великій історії України" називає військо Северина Наливайка козацькими ватагами, а дії полководця — "сміливим рейдом по шляхотських маєтностях" [8, с.20, 22].

Професор Сергій Леп'яко у монографії "Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні" по-новому подивився на діяльність гетьмана Семерія¹ Наливайка і науково довів, що хоч у діях козацького ватажка був наявний і звичайнісінький розбійницький елемент, проте визначальним чинником його поведінки була воєнна необхідність з елементами соціальної боротьби [9].

Ось як описує історик взяття Наливайком Гусятина — центру володінь польського магната Мартина Калиновського: "Місто мало добре укріплений замок, і тому Наливайко вирішив діяти хитрістю. Події розгорталися за класичними канонами романів пригодницького жанру. Зранку 20 липня (1594 року. — С.Ж.) Наливайко послав до місцевого урядника свою людину — Грибовського, який перед тим служив у родичів Калиновського. Приїхавши до замку, Грибовський попросив урядника приготувати сніданок для своїх панів і виїхати зустрічати їх за місто. Урядник, який не знав, що Грибовський служить уже зовсім іншим господарям, спіймався на цю хитрість. Він наказав приготувати сніданок і поїхав за місто назустріч гостям, де по-

¹ Науковець вважає, що єдино правильним є використання ймення Семерій, бо воно подається у п'яти із семи відомих актових документів про козацького ватажка і у чотирьох із п'яти листів Наливайка. Ми у статті користуємось іменем Северин як народним відповідником до ймення Семерій.

трапив прямо в руки людям Наливайка. Після цього Наливайко з частиною свого загону в'їхав до міста і — через відкриті ворота — до замку, де на нього чекав сніданок. Слуги Калиновського від несподіванки не вчинили ніякого опору, а пізніше виправдовувалися тим, що "не сподівалися жодної небезпеки, особливо від домашніх, бо про те ніколи не чули".

Наливайко особисто зайнявся коморами Калиновського. Там було забрано шістнадцять тисяч злотих, золоті і срібні прикраси, дорогий столовий посуд, інші цінності, одяг. Козаки також забрали, як потім скаржився Калиновський, "всі скриньки з привілеями на його спадкові маєтки". Така ж доля чекала приховане в замку майно інших шляхтичів. Не забули наливайківці і про місцевий арсенал: "... забрали гармату, 150 сміговниць з гаківницями, 200 півгаків з рушницями і 10 півбочок пороху, 500 куль до гармати, 3 барила куль до сміговниць і гаківниць, 3 барила куль до півгаків і рушниць", а також різне спорядження, у тому числі котли. За містом вони забрали триста десять коней. В цілому Калиновський зазнав загальних збитків на п'ятдесят тисяч злотих, не рахуючи вартості зброї" [9, с.140—141].

А хіба могло бути інакше, якщо, за свідченнями самого Наливайка, польський магнат Мартин Калиновський відібрав у його батька землю і забив того до смерті?

Зраз історики доводять, що Наливайки належали до різного українського боярства, а конфлікт Калиновського і батька Наливайка стався на основі права земельної власності, на яку, крім шляхти, традиційно претендувало і боярство.

Український гетьман Северин Наливайко очолив один з найбільших козацьких рухів в історії України, бо боронив права рідного народу.

Постать Северина Наливайка нам, як і Вінграновському, видається справді унікальною! Подумати тільки: 2 роки протистояв незліченним військовим силам могутньої Речі Посполитої, вселяючи українцям надію на свою волю! І це було тоді, коли національний живець українців перебував ще у сповитку. Козацька війна під орудою Северина Наливайка завершила собою перше століття історії козацтва, коли воно переживало стадію становлення і розвитку й підготувала ґрунт для розвою козацького сторіччя (XVII ст. ввійшло в історію України під такою назвою). Козацтво Наливайка змусило володарів навколишніх держав — Молдову, Австрію, Угорщину, Семиграддя, Мультанію, Московію — визнати силу і боєздатність їхньої військової корпорації. Думаємо, що Северин Наливайко, назвавшись козацьким гетьманом, усвідомлював себе повноцінним господарем власної землі, а отже, й повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин.

У Наливайкові польські політики вбачали найбільшого ворога Речі Посполитої. Коли полоненого козацького гетьмана 12 серпня 1596 року було привезено до Варшави (його везли в окремій кареті), то на Наливайка виявила бажання подивитися навіть стара королева. Процесія із в'язнями попрямувала до приміського замку в Уяздові, де знаходилася королева. Вона вийшла на балкон, а Наливайко, вставши у відкритій кареті, привітав її.

Нас вражають у Наливайкові розум, освіченість, шляхетність, лицарські чесноти, мужність, героїзм, відвага, краса.

Ось як описав Наливайка німецький торговий агент з Гданська (Данціга) Йоган Керкербарт, який був присутнім під час зустрічі процесії: "... з вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим

обличчям, та ні одним рухом не виказує малодушності або страху”.

Високу оцінку козацькому гетьманові дав і польський хроніст Іоаким Бельський: "була то особа красна, муж, яких небагато, був би на добре обертав, що йому Бог дав, до того ж пушкар знаменитий" [9, с.219].

Інші польські джерела повідомляли: "Чоловік видатної вроди й визначних здібностей ... до того ж знаменитий артилерист". Після жажливих багатомісячних тортур голодом, неспанням (щоб Наливайко не заснув, біля нього ставили двох литаврщиків, які били в литаври, коли він закривав очі) його стратили 11 квітня 1597 року. Козацькому полководцю відрубали голову, а тіло четвертували і шматки його розвішали в місті. Пізніше серед українців поширилася легенда, начебто Наливайко був спалений живим у мідному бику за наказом самого короля.

Северина Наливайка було закатовано, але про нього розповідали і в козацьких куренях, і в панських маєтках, і в будинках міщан, і в селянських хатах. Він став уособленням української вольниці.

До речі, цікаво знати, що образ Северина Наливайка притягував до себе Миколу Вінграновського давно. У нього є блискуча поезія, присвячена козацькому гетьманові, "Остання сповідь Северина Наливайка (під Лубнами на Солониці 1596 року)".

*Живу — назад. Я — Наливайко. Все.
Ми починаєм битву за Україну.
Наш чорний вус у чорний гнів тече,
І гнівний меч наш розгинає спину.
Не прапор-раб, не прапор-порохня
Нам обпожежив душу, товариство.
Не встанемо, братове, із коня,
Доки не стане в полі нашім чисто.
В суцільних ворогах пройшли роки-рої,
Руїна захиляється руїною.
Ми на Україні хворі Україною,
На Україні в пошуках її...
Забудьмо все у цю священну мить.
Забудьмо наші розбрати і чвари.
Я вас веду — і воля нам горить,
Вона горить нам вічно, як Стожари.
... Забіліли сніги мої чорні,
Засміялась душа молода:
Воріженьки стоять видзгорні,
Воріженьки стоять, як вода.
І солонина моя Солониця
На погибель мені ще гряде,
Ще у міднім бику задимиться
Моє тіло, як сон, молоде,
Ще заплаче ночами Барбара
Над споляченим сином моїм,
І розірветься серце, як хмара,
Від даремних за мене молінь, —
Та і тоді не прокленем ми долю,
Не зречемося себе, поранених синів,
Коли й побачимо в кривавищі за волю,
Що наш народ вже тереном зацвів.*

Над історичними матеріалами про Северина Наливайка письменник Микола Вінграновський працював творчо. Іван Дзюба відзначає: "Роман — і це рідкість для історичного жанру — написаний на "вільному дишанні", він не скутий ніякими ідеологічними чи іншими зобов'язаннями, якимись готовими оцінками чи наперед продуманими інтерпретаціями; він не залежний від якоїсь підпорядкувальної жанрово-стильової моделі.

У романі є і елементи історичної хроніки, і густий побутовий живопис, і геополітичне тло (а подекуди й узагальнювальні авторські міркування з цього приводу); є яскраво пригодницькі сюжетні лінії як героїчного характеру, так і бурлескного; є і, сказати б, світова екзотика (поява арабської принцеси, негритянок і китайських прибулуд в українських степах...); і є — все інше "оповиваючи" — стихія поетичної химерії, яка і визначає неповторність та органічність роману" [3, с.9].

Справді, Микола Вінграновський творить на історичному матеріалі художній міф про Северина Наливайка і робить це блискуче!!! Це живець, енергія. Художні твори ми завжди оцінюємо за тією енергією, яка є в тексті. У цьому романі її надмір! Письменник оживив історичні фрагменти й уривки життя Северина Наливайка, звільнив це чесне ім'я з мороку забуття і брехливих звинувачень, уславив його навки як одного з найдоблесніших і найшляхетніших українських гетьманів. Своім твором Микола Вінграновський примножує життєдайну енергію нації, йдучи за Тарасом Шевченком: "І оживе добра слава. Слава України".

Побачити історичну панораму буття рідного народу допоможуть ілюстрації Анатолія Добролежі, який здійснив чудове художнє оформлення тексту Миколи Вінграновського. Художник прагне проникнути у внутрішній світ героїв, створити магічні портрети дійових осіб твору в типовій для них обстановці і в таких епізодах, коли психологічний стан героя проявляється найвиразніше. Северина Наливайка, скажімо, художник змальовує двічі біля гармати, наголошуючи на тому, що полководець вважався одним із найкращих гармашів, і зображує його на коні з піднятими в руках шаблями, показуючи, що селянський гетьман бився двома. Анатолій Добролежа в ілюстрації на першій сторінці обкладинки означає Северина Наливайка не тільки воїном, а й селянським філософом, наповненим внутрішнім протестом проти неправди, розумом, добротою.

Слудея-паламаря Острозької Академії, майбутнього великого гетьмана України і всього Запорізького Війська Петра Конашевича-Сагайдачного змальовано під дзвонами, в які він гамселить билами. Письменник написав, що "у нього виходило так, що дзвонив не на славу й вітання польському війську, а бив на сполох..." [1, с.48]. А художник славить його мистецтво бити в дзвони — азартне й сильне, яке в майбутньому переросте у воєнне мистецтво: ім'я Петра Сагайдачного ще замолоду перейде у пісню й легенду.

Наречену Северина Галю художник зобразив як свічку. У тексті про неї читаємо: "Галя ж уся на свічках засвітилась! Тепер м'яке й тепле світло облягало лише її, ніжно й лагідно обнімало за шию і плечі, пригорталось до рук, заглядало у невеликі карі Галині очі... У його теплому золотінні й сама Галя стояла, як свічка. Здавалося, заговори тепер хто, задихай, і оця свічка-Галя захиляється-затремтить і відразу ж згорить, змерхтить у всіх на очах, погасне — і всім стане темно" [1, с.33].

Подаємо орієнтовний план вивчення роману Миколи Вінграновського "Северин Наливайко" в школі:

1. "Бентежна картина української долі": мистецтво філософствування письменника над історичним матеріалом про селянського гетьмана.
2. Жанр твору (історичний роман, а за формою оповіді — химерний, пригодницький).
3. Особливості батальних картин у романі.
4. Кінематографічне мислення Миколи Вінграновського.

5. Україноцентрична картина історії. Суб'єктивно-метафоричне бачення реалій.
6. Символіка твору.
7. Магія образу Северина Наливайка.
8. Концепція козака в романі.
9. Інші образи в романі.

Подаємо фрагмент матеріалів на допомогу вчителю і учням до питання "Особливості батальних картин у романі".

Батальні картини в романі

Микола Вінграновський як справжній талант творить художню дійсність, тонко відчуваючи суть своєї доби.

Епоха характеризувалася зародженням українського козацтва й першими їхніми реакціями на національну, релігійну й соціальну політику Речі Посполитої (повстання Криштофа Косинського), нападами татарських орд на Україну, кривдами й погнобленням, народною війною під проводом Северина Наливайка.

Доба була бурливою: брязкіт шабель, свист татарських арканів, вовче виття над трупами й водночас пульсування мислі. Той історичний час і людська особистість бентежили митця й він, за словами Івана Дзюби, "виявив себе в "Наливайкові" чи не найбільшим баталістом у сучасному українському мистецтві, в усякому разі — найоригінальнішим і найазартнішим" [2, с.8]. Це справді так. Візьмемо, приміром, з першого розділу роману сцену потрійного бою (Жолкевський — Газі-Гірей — Наливайко). "Тепер вони троє — Жолкевський, Наливайко й Газі-Гірей — зішлись один проти одного на Дністрі. Кожен стояв проти двох: Жолкевський — на Наливайка і хана, Наливайко — на хана і Жолкевського, а хан — на Жолкевського і Наливайка. Тепер вони троє розминутися вже не могли. Усі вони втрох мушили один одного бити, бити на смерть..." [1, с.15].

Це інтродукція — скомпонована блискуче: історики ідентифікуватимуть за окремими рисами історичних осіб, читачі ж насолоджуватимуться особливостями полководців через окремі художні деталі. Скажімо, польський гетьман Жолкевський, який мав великий досвід спілкування як з козацтвом, так і з ханськими ордами, перед боєм похвалив татар, що били в темені стрілами навмання й поціляли, й Наливайка як справжнього гармаша: "Ну й око! З трьох гармат, з різних кінців — і в одне місце! Оце так пристрілка!" [1, с.16]. Українець Наливайко вітається через степ з

Жолкевським: "Доброго ранку!", а останній відповідає: "Дзень добри!"

Уже з опису цього бою у кожного читача зароджується хай і несмілива, а все ж таки симпатія до польського гетьмана Жолкевського, який у житті був наділений обережністю, чутливістю й гнучкістю у ставленні до козацької проблеми.

У цікавий спосіб знайомить нас письменник із ханом. Газі-Гірей відчуває "погляд польського війська своїм животом, бо коли у нього починав мерзнути живіт навіть під кожухом, то небезпека стояла поруч" [1, с.15]. "Татарський хан розумний", — уже зі сцени зустрічі трьох армій відзначає читач, бо Газі-Гірей чекав "що скажуть один одному Жолкевський і Наливайко" [1, с.15].

У Северина Наливайка залюблений Микола Вінграновський. Народний гетьман для нього і велика неповторна особистість, наділена розумом, волею, силою, здібностями гармаша і полководця, і якість скупчення доброти, порядності. Цією любов'ю проймається й читач уже з першого розділу роману, із моделі бою, змальованого письменником.

Якщо ми проаналізуємо бій під П'яткою (недалеко Житомира) козаків під орудою Криштофа Косинського і війська польського на чолі з сенатором Речі Посполитої Янушем Острозьким, то відзначимо рідкісне уміння Вінграновського давати читачеві відчуття повноти та проникання у складний світ братовбивчої війни всередині українства. Северин Наливайко, який керував сотнею князя Василя Острозького (п'ятсот "спокійних, врівноважених здорованів"), змушений був при Янушеві з його військом воювати проти сородичів. Письменник наділяє особливою енергією козацькі загони Косинського й надвірну сотню Наливайка.

Бій під П'яткою поділяється на кілька етапів: січа біля церкви, битва на вигоні, де запорожці випробували нову, не відому наливайківцям і полякам зброю (ожиги), січа біля підземелля. Окремішо подає Вінграновський бій в Острозі між Янушем Острозьким і Северином Наливайком, що є кульмінацією другого розділу роману.

Бій, який відбувається біля церкви (божий храм для українців — усе!), знайомить читачів передусім з особливостями козацького змагу за віру й волю: це і бойовитість духу, віра у власні сили, порив до життя, напруження своїх духовних і фізичних сил, наступальність і оборонний характер дій, бо ворог чисельністю своєю переважає в кілька разів.

Душ зо двісті козаків "спокійно і зосереджено" билися на морозі голи (Януш помітив, що мали вони самі кістки, шкіру й м'язи), керував ними квадратний натоптаний кряжистий паруючий Косинський, що "гамселів булавою і кругом устигав, він "крикнув — і козаки враз припирили бій": "Завдаючи" на плечі поранених, вони замелися в церковні двері. Церковні двері розчинилися навстіж, і ось один за одним, по п'ять, десять і більше чоловік, відстрілюючись лише з пістолів, козаки стали забігати в церкву. Вони — всі до одного, всі двісті душ! — миттєво в неї всоталися, наче їх утягнуло протягом. І зачинилися" [1, с.66].

Сила, велич, могуття, порядність (не лишають во-
рогові своїх пораних побратимів) під час бою вража-
ють. Бачимо, що козаки загартовані і витривалі, тілес-
но, психофізично й морально досконалі, вони всебічно
фізично розвинені, блискуче володіли в сіді не лише
різними видами зброї: шаблями, келепами, пістолями,
булавою, а й своїм тілом.

Напрошується думка, що козацтво — це аристо-
кратія національного духу, еліта своєї нації. Відстою-
вання волі народу потребувало знань і кмітливості, й
запорожці володіли ними. Вони прораховували напе-
ред можливі ходи бою. Микола Вінграновський, пода-
ючи уже іншу модель битви козацької кінноти біля па-
лаючої церкви (300—400 осіб) проти 2 тисяч польських
гусарів і драгунів, показує кмітливість, проникливість,
дотепність запорожців, які на конях влітають у храм:
"І тут Янушеві очі стали розширюватись і кругліти. І йо-
го очі, і очі гусарів, і драгунів — всі дві тисячі пар
польських очей. Вони побачили неймовірно: завіями во-
гнем двері церкви розчинилися знову, і козаки, які бу-
ли на конях, ще й прихопивши з танучого снігу кожухи
козаків-піхотинців, стали вскакувати у церкву, в ту ж
саму церкву, в якій кілька хвилин тому заховався
двісті їхніх товаришів... Янушеві зробилося млосно, і
вперше в житті він схопився за серце... Останній хвіст
козацького коня метлянув у палаючих церковних две-
рях, і вони, жажкаючи полум'ям, зачинилися знову..."
[1, с.67].

Читачеві лишається думати, що сталося з козака-
ми; і навіть у досвідченого читача пролітає гадка: в ек-
стремальній ситуації ворожій загрози вирішили краще
згоріти, аніж здатися ворогові. Відомо ж бо: козаки
практично не здавалися в полон ворогові, воювали до
останнього подиху життя.

Коли 1660 року під Чудновом, що на Житомирщині,
російська армія під проводом воєводи Шереметьєва,
котрий перебував у союзі з Ю.Хмельниченком, капіту-
лювала перед польськими жовнірами, а російський
воєначальник одцурався власної артилерії та зброї і
разом зі старшиною здався в полон (з ним було понад
тисячу українських козаків), то наші земляки катего-
рично відмовилися йти під польську "опіку" і вночі з
3 на 4 листопада всі як один покінчили з собою...

У багатьох читачів народжується й думка про
підземні церковні ходи, які були й якими насправді ско-
ристаліся козаки: з одного отвору підземелля виско-
чила козацька кіннота, а з іншого — піші козаки.

Що й казати. Справді, кмітливості козакам не бра-
кувало, як не бракувало любові до свободи, без якої
вони не уявляли собі життя. Не випадково ж про козаків
французький відомий інженер і відомий картограф
Гійом Левассер де Боплан в "Описі України" стверджу-
вав: "Вони надзвичайно міцні статурою, легко перено-
сять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні,
мужні, сміливі, а швидше нерозважні, бо не дорожать
власним життям. Вони відзначаються міцним від при-
роди здоров'ям. Мало хто з козаків помирає від хвороб-
и, хіба що в глибокій старості, бо більшість гине по-
чесною смертю на війні" [10, с.31—32].

У П'ятці в бою на вигоні козаки випробували нову
зброю — ожиги, яка спаралізувала дії польських опол-
ченців. Польський капітан просить Северина Наливай-
ка, який мав оберігати три тисячі ополченських спин
від козацької кінноти, щоб його сотня наступала на
вигін, бо його вояки вже, бач, "видихалися до краю", а
читачі розуміють: перелякалися. Сотник миттєво роз-
робляє план захоплення козаків і блискуче здійснює
його:

"Та не встигли ополченці й кліпнути, як сотник уже

пролетів над ними і, огинаючи вигін відразу з обох
боків, упав на нього усіма своїми кінцями. З вигону по
нім знову усмалили тією ж страшною зброєю, та, вид-
но, для тих, хто по ньому стріляв, було пізно: Наливай-
ко і його сотня вигін уже підім'яли.

— Будь благословен! Будь тричі благословенний!
— шепотіли услід Наливайкові прочумілі ополченці і за-
дубілими пальцями хрестили його летючу спину.

— То пан сотник відступив за П'ятку зумисне! То він
відійшов задля коней, для розгону!... Честь і гонор! —
витирав рукавицями очі ополченський капітан" [1,
с.74—75].

Микола Вінграновський показує щире захоплення
поляків Наливайком, останній вражений розумом і
кмітливістю козаків:

"Закиданим снігами яром Наливайко гнався за не-
видимими запорожцями. На білому снігу, в білих кожух-
ах, на білих санях, запряжених сивими кінцями, запо-
рожці і справді були невидимі. Наливайко вв'язався за
ними на слух — по вискові полоззя та по ляскоту ба-
тогів. "Так ось чому їх непомітно було на вигоні! Ну й хи-
трунчики! Підробились під сніг! Підлицювалися, пере-
кинулися під сніжок! Ну ж і перекинчики!... І треба було
до такого додуматись! Та ще при такій зброї! Оце
військо! Оце потуга!" [1, с.75].

Ми ще раз переконуємося, що запорожці навчені
справжнім військовим хитрощам або ж мистецтву бою:
вели приціл з ожигів, лежачи на санах. Вони продемон-
стрували високу техніку самооборони. Як відомо, коза-
ки загартовували себе і готували організм до складних
випробувань долі, ото ж і могли в морозяну ніч нерухо-
мо лежати на санах, ждучи ворога, щоб вмент покосити
ряди шляхти. Дмитро Яворницький писав: "А коли
козакам треба було зненацька напасти на ворога, вони
йшли на великі злигодні і важкі випробування: не могли
розпалити багаття, аби зігріти взимку закоцюблі руки й
ноги; не мали права викресати собі вогню для люльки,
якою вони звичайно підтримували себе, аби не засну-
ти; не дозволяли іржати своїм коням, зав'язуючи їм
морди ганчірками; не могли навіть пошепки перемов-
лятися між собою і сиділи на одному місці по декілька
годин наче закам'янілі, безмовно і непорушно" [11,
с.5]. Чому трьохтисячне польське військо охопила така
жахлива паніка? Чи тільки від невідомої їм зброї, чи від
золотого хреста, що, піднятий вогневищем із церкви,
завис над П'яткою, а чи, можливо, тому, що поляки бо-
ялися "господарів ночі" (так називали козацьких харак-
терників, які володіли вершиною козацьких бойових
мистецтв).

Кажуть, що характерники були пов'язані з Космо-
сом і тому вміли залякати ворога. Володіючи словом як
космічним явищем, вони навіювали противникові вісті
про свою силу і непереможність, про те, що від них
відскакують кулі, не беруть ні вогонь, ні вода, ні залізна
зброя. Такі запорожці могли непоміченими ходити у та-
борі ворогів, вбивати їх і живісінькими й неушкоджени-
ми повертатися до свого місця перебування.

Микола Вінграновський колоритно змальовує пси-
хоз польського війська, якому "не те що стріляти, а вже
й тримати в руках зброю не хотілося..." і "могло б зда-
тися, що то виють з-під снігу не собаки, а три тисячі
ротів спанікованого війська..." [1, с.74].

Думаємо, що панічний страх поляків зумовлений
не тільки реальною небезпекою, але й внутрішнім ста-
ном ополченців, які не мали фізичної і психічної витри-
валості, впевненості в собі.

Читачів приголомшують сцени зустрічі знайомих і
родичів запорожців і наливайківців й жахливої сіді
поміж ними, яка "хрипіла до ранку" [1, с.78].

Трагедія братовбивчої битви передається письменником лаконічно, але сильно. Може навіть здатися, що і Микола Вінграновський, і читачі просто фізично не зможуть витримати розлогого опису бою.

І ще одна сцена бою нікого не залишає байдужим — це битва за віру між надвірною сотнею князя Острозького під орудою Северина Наливайка й війська польського під керівництвом Януша Острозького.

Автор подає нам коротку модель цієї битви, але виразну. Вона йде слідом за діалогом між паном сенатором і Наливайком, в якому Януш Острозький визнає "одну-єдину правдиву на світі віру — католицтво", а сотник відстоює свою — православ'є. Коли сенатор назвав українців рабами, тванню, бидлом, худобою, то Наливайко підняв шаблю на свого пана: "Наливайківці билися так, що їм ставало страшно за самих себе: так вже вони відводили давно закипілу душу! Навіть їхні коні ощиреними зубами гризли коней драгунів і гусарів. Ополченці, що сунулись перед обозом, побачивши острозького сотника у рубанні, знову, як і в П'ятці, бебехнулись у сніг" [1, с.81].

У цьому бою Северин Наливайко виявив себе велетнем духа і тіла. Він підняв повстання за віру й волю й перетворився на лицаря свободи. Невипадково весь другий розділ роману Микола Вінграновський наповнює православною символікою — тим таємничим кодом, який читачі повинні прочитати.

Письменник описує морський бій запорозьких козаків під керівництвом кошового Базавлуцької Січі Богдана Микошинського біля Очакова так, що читачі від несподіванки аж дух перехоплюють. Вони ще раз переконаються в тому, що козаки вирізнялися завжди розумом, хитрістю, умінням у ворога перебрати вигоди, швидко, а головне несподівано напасти там і тоді, коли ніхто на це не сподівався:

" — Господи! — сказав хан і перевів погляд на море. Перевів і заціпенів: з моря, припадаючи до води, як темні привиди, вихопилися козацькі чайки... Хан помертвів... Його пасльонові очі зробилися білими, а губи — біліші від ковили.

— Козаки! Запорожці! І не від степу, звідки ми їх чекали, а з моря, звідки ми не чекали. Вони обхитрували мене! Вони мене підпильнували! Тепер, коли мое військо пливе, безпорадне, в Дніпрі, вони вирубають нас до голови!" [1, с.227].

Згадуються слова турецького султана, який сказав: "Коли навколишні держави проти мене повстають, я на обидва вуха сплю, а от козаків мушу одним вухом чути". Справді, вигадливість козаків безмежна. Це ж треба було вибрати саме той час, коли десять тисяч орди і п'ятсот бранців перебиралися Дніпром до очаківської фортеці, а очаківським туркам заважала бити з гармат власна галера.

Козацькі чайки поділилися на дві групи. Одні запорожці били татарську орду в річці: "Дніпро горів у козацьких шаблях, і в татар, аби врятувалися, не було навіть і соломини" [1, с.228]. Як багато вміє сказати Микола Вінграновський одним реченням. Чого вартує оцей його метафоричний вузол: "Дніпро горів у козацьких шаблях"? Тут і натяк на те, що із зброї "рукопашного" бою козаки найкраще володіли шаблями. Як справжні лицарі, запорожці надавали перевагу зі всієї іншої зброї шаблі, називаючи її чесною, у боях часто билися двома шаблями одночасно. Тут і картина порубаних татарських голів. Відомо ж бо усім, що у козаків зброя гостра, а рука важка: "Як рубоне, то так надвое і розсіче, — одна половина голови сюди, а друга — туди". Щоб не давати натуралістичних жахливих сцен плавання розсічених татарських голів, письменник за

допомогою метафори "Дніпро горів у козацьких шаблях" показує силу січі, азартність міцних тілом, могутніх духом запорожців, які мов буря носилися річковими хвилями, всюди залишаючи кривавий слід, віддячуючи татарам за пљондрування рідної землі, за муки невольників. Інші козаки в цей час захоплювали турецьку галеру: "На галеру полетіли гаки. Матроси ринулись рубати прив'язані до гаків мотуз'яні драбинки, по яких вже дерся з шаблями козацький молодняк — молоді, з самих м'язів і спириту хлопці. Ті ж козаки, що, розчепіривши ноги, стояли в чайках, зсаджували турків з рушниць. З галери на голови запорожцям западали червоні фески, а за фесками і... дівчата. Бухкаючись у збурунену воду, зведеними в корчах руками вони чіплялись за весла, за драбинки і тягли чайки на себе.

— Показились! — гамували дівчат запорожці. — Поперекидаєте!

Курінному отаманові Омеляну Горошку в його чайку — як уві сні! — просто на руки скочила з галери його жінка Докія..." [1, с.228].

У цьому бою вирізняється козацька молодь, "з самих м'язів і спириту хлопці". Відомо, що існували січові й козацькі школи, в яких хлопчиків учили Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, списом колоти, шаблю рубати і відбиватися, з рушниць влучно стріляти. Проводили січовики й підготовку до морських походів: учили вмінню плавати, веслувати, керувати човном, переховуватися від ворога під водою (за допомогою очеретини), миттєво захоплювати галери. Суворий час вимагав суворої підготовки, яка сприяла гарту молодих, вселяла віру у свої сили й можливості.

Виписане з властивими Вінграновському пристрасстю й поетичністю очікування битви поблизу Брацлава наливайківців і польського війська заставляє читачів безмежно хвилюватися і приємно вражатися лицарству нашого чоловіцтва. Ранком мав розпочатися бій, але поляки побачили таку картину:

"Двісті козацьких возів підіймалися у повітря. ...

— Вози — не самі! Під возами ідуть козаки. Їх несуть козаки! Вони їх сплавляють до Бугу!...

Жолкевський нагрів з намету пригорщу снігу, вмився, а zarazом і протер снігом очі. Тепер він вже бачив ясно: на возах куталися жінки, куталися під сніжинками діти, круглі, видно, із солониною темні діжки, бочки з порохом та гармати. А під возами, підставивши під них спину і плечі, по восьмеро і по десятеро, заточуючись, ішли наливайківці. В середині табору, як з-під землі, повилітали в сідла на коней вершники, витягли з піхов шаблі й рушили разом з возами. В будь-який час козацькі вози могли розімкнутися і в будь-яку мить, в будь-який бік кіннота могла вискочити з табору в поле для бою" [1, с.302—303].

Це, може, одна з найвеличніших сцен у романі: оці вози — колиски з дітьми й жінками, які йшли в зимове небо, в холодний крижаний Буг. Чоловіки рятували найцінніше, що в них було: волю й своє майбутнє. Якийсь рідкісний дар — поета, філософа дозволив авторові стати виразником вищої реальності: і небо, і земля, і вільний люд на ній. Реальність тримірною планетарно-го космосу, який розвивається за певними законами.

Наливайківці (пригадаймо оте запитання: "яких собі хлопців вже винавчив Наливайко?") користувалися неписаними правилами кодексу лицарської честі, які передбачали: готовність захищати жінок, шляхетне ставлення до них, турботу про дітей, готовність боротися за віру й волю.

Запропонована читачеві модель переходу на той бік холодного зимового Бугу в міру наростання тривоги, бо цього ранку прибувала вода з верхів до річки,

заставляє нас холонуть від страху за повстанців: "Дехто із козаків, хто був на зріст невисокий, уже почав захлинатися, і наливайківці, як дійшли, похитуючись, до половини ріки, то там і зупинилися" [1, с.303].

І коли читач, оцінивши ситуацію, в яку потрапило військо Наливайка, чекає найгіршого: поляки з гармат легко у воді виб'ють жінок, дітей, козаків, то тут спрацьовує закон найменшої вірогідності: "... Жолкевський, дивлячись на побілілий посередині Бугу наливайківський табір, сказав:

— Таких я не б'ю!..." [1, с.304].

Ми бачимо, як спрацьовує ще один закон — закон парності: лицарство подвоюється. Читач знову симпатизує польському гетьманові Станіславу Жолкевському, хоч і розуміє, що його дії є наслідком благородних вчинків козаків Наливайка.

Останні бої, які описує Микола Вінграновський, — це моторошно сцени українських вад й української звиятиги водночас. Приміром, ось поблизу Білої Церкви об'єдналися під однією хоругвою загони Наливайка, Шаули і Лободи і здається, що має все бути добре для козаків. Але вони починають обирати собі гетьмана:

"З трьох вони обирають собі спільного гетьмана! Найшли час! Тут, коли все на терезах, — жити їм чи не жити, — вони змагаються між собою за гетьмана! Ну ж і веселий проклятущий народ! Вони не бояться нічого!" — від цієї останньої думки Жолкевському стало моторошно" [1, с.351].

Моторошно стає й нам. І лячно. І хоч це оцінка польського гетьмана, вона є справедливою. І ця вада наша, здається, ніколи не відійде від нас. Вона супроводжує всіх нас і сьогодні. Недарма ж про українців кажуть, що де їх є двоє, там три гетьмани.

Козаки робили злочин собі, жінкам і дітям, яких було дуже багато в козацькому таборі. Свою енергію вони кинули не на розгром ворога, а на чвари поміж собою: "Тисячі козацьких голосів вибухнули в таборі так, що зупинився іти навіть сніг!" [1, с.351].

А на Солониці біля Лубен: "Наливайківці пішли з шаблями на реєстрових, а ті на них. Шаблі й ціпи, лопати, коси й ратища, все, що призначалося бити поляків, пішло бити своїх" [1, с.365].

І коли козаки дорубували один одного, поляки напали на закривавлений табір. І хоч, побачивши небезпеку, повстанці "об'єдналися і спільно пішли на поляків...", письменник констатує: "Та було запізно..." [1, с.365].

Розпач і біль від побаченого цього бою огортають читача. Біль і розпач. І розхристані думки про вади нашої нації.

Фінал роману — це і фінал битви. І подається він через споглядання польського гетьмана Станіслава Жолкевського, який тяжко ударений лежав на спині у зеленій рясці болота, а все, що відбувалося в козацькому таборі і побіля нього, він бачив у небі на хмарах. Тут Микола Вінграновський застосовує цікавий художній прийом. Кожна хмара, яку бачить Жолкевський, — це якийсь епізод, якась замальовка до цілісної картини бою: на

одній — поляки дорубують останні сотні наливайківців і реєстровців; на іншій — в болоті топляться діти й жінки; ще на одній — запорізькі полки, які спішили на допомогу наливайківцям, але даремно; "остання ця хмара повезла Наливайка з його полковниками й сотниками на захід, у полон, на загибель у Варшаву" [1, с.366].

Хмари як дзеркала — образ створений за кінематографічними законами. Віддзеркалення виступає як засіб акумуляції явлень і емоцій війни, узагальнюючи розвиток окремих ситуацій, які відзначаються експресивністю почуттів. Цей образ цікавий своєю напругою, динамікою, що досягається за допомогою синтезу.

Усі битви Микола Вінграновський описує так, начебто бачив їх на власні очі. Відчувається, що письменник сприймає світ очима кінематографіста і це його бачення стало органічною складовою його художнього мислення.

Митець шукає способів добитися глибокого художнього осмислення епохи і людини. Дмитро Яворницький, характеризуючи козацькі війни, сказав, що не мавши страху, "козак... не боявся, а любив війну". Микола Вінграновський майстерно витворює образи повстанців, які любили волю.

Роман Миколи Вінграновського має великі можливості для формування в учнів національної самосвідомості, яка, як відомо, визначає специфіку світосприйняття, образ мислення, здатність ототожнювати себе з ментальністю народу, відчувати його "шляхетну душу" і його вади.

Учні повинні осягти закладений автором алгоритм суспільних і національних сил доби Наливайка, познати й осмислити з художніми моделями життя різних народів (турків, поляків, кримських татар, білорусів, циган, китайців), увібрати радісно-сумно-україноцентричну картину історії.

Література

1. Вінграновський М.С. Северин Наливайко: Роман: Для ст.шк.віку / [Передм. І.М.Дзюби; Худож.оформл. А.Т.Добролеж]. — К.: Веселка, 1996. — 366 с.: іл.
2. Дзюба Іван. Історичний міф Миколи Вінграновського // Вінграновський М.С. Северин Наливайко: Роман: Для ст.шк.віку / [Передм.І.М.Дзюби; Худож.оформл. А.Т.Добролеж]. — К.: Веселка, 1996. — С.5—12.
3. Дзюба Сергій. Князі чернігівські // Київська Русь. — Книга 11. — 7515. — 2007. — С.195—202.
4. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. — М., 1888. — С.87.
5. Архив ЮЗР. — Ч.3. — Т.1. — С.93—94, 97—98.
6. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С.62—63.
7. Кулиш П.А. История воссоединений Руси. — СПб., 1874. — Т.2. — С.139.
8. Велика історія України: У 2-х томах. — Т.2. — К., 1993. — С.20—22.
9. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XV в. в Україні. — Чернівці, 1996. — 285с.
10. Боплан Гійом. Опис України. — К., 1990. — С.31—32.
11. Яворницький Д.І. До альбому української старовини // 3 української старовини: Альбом. — К., 1991. — С.5.

Изучение исторического романа Николая Винграновского "Северин Наливайко" в школе

В статье проанализирована историческая основа и художественные особенности романа Николая Винграновского "Северин Наливайко", предложены методические рекомендации для изучения произведения на уроках украинской литературы.

Ключевые слова: исторический роман, батальные картины, художественный миф.

The studying of Mykola Vingranovskiys' historical novel "Severyn Nalyvayko" at school

In the article the historical basis and artistic features of the novel "Severyn Nalyvaiko" by Mykola Vingranovskiy are analyzed, the methodical recommendation for the studying of this novel at the lessons of Ukrainian literature are proposed.

Key words: historical novel, battle paintings, artistic myth.